

УДК 349.3:347.764:061.2(477)

DOI 10.32755/sjlaw.2025.01.079

Панченко А. О.,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри трудового права
та права соціального забезпечення,
Національний університет «Одеська юридична академія»,
м. Одеса, Україна
ORCID: 0000-0001-6230-4171

ПОЗИТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У ПРАВІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ: ВІД ЗАГАЛЬНООБОВ'ЯЗКОВОГО ДЕРЖАВНОГО СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ ДО БЛАГОДІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті досліджується явище позитивної відповідальності у праві соціального забезпечення України. Особлива увага приділяється понятійно-категоріальному апарату в цій сфері. Зокрема, розкриваються поняття «відповідальність», «юридична відповідальність», «правова відповідальність», їх види. Робиться висновок, що на сучасному етапі розвитку науки права соціального забезпечення наявну раніше доктрину соціального захисту, за якої передусім на державу покладался обов'язок здійснювати соціальний захист, витісняє нова.

Ключові слова: соціальний захист, соціальне забезпечення, право соціального забезпечення, принципи, юридична відповідальність, правова відповідальність, позитивна юридична відповідальність, відповідальність у праві соціального забезпечення.

Постановка проблеми. У Національній доповіді «Соціально-економічний стан України: наслідки для народу і держави» (2009) [1, с. 289–290] вперше на державному рівні звертається увага на проблему панування патерналістських настанов у мисленні населення, що виявляється у перекладенні обов'язків за свій добробут на державу, очікуванні допомоги від неї, покладанні не на власні сили, звичці претендувати тільки на безкоштовну підтримку тощо. Негативно доповнюють такі упередження слабка підприємницька активність, низький рівень зацікавленості та особистої участі громадян у прийнятті рішень як стосовно себе, так і загальнодержавного життя. Основою для формування зазначених орієнтирів та хибних цінностей стало радянське минуле. Але виклики сьогодення демонструють не-

обхідність змін через неспроможність системи соціального захисту продовжувати розвиватися в нинішньому форматі, що став неефективним. З огляду на це постає необхідність пошуку нових засад формування системи соціального захисту, серед яких є ідея позитивної відповідальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню юридичної (правової) відповідальності присвячена велика кількість спеціальної літератури як із загальної юриспруденції, так і з окремих галузей права. Окремі її аспекти у праві соціального забезпечення висвітлюються в роботах І. С. Андрієнко, К. В. Бориченко, Н. О. Галузінського, О. В. Гоц-Яковлевої, О. П. Денєги, М. М. Шумила та інших учених. Проте юридична відповідальність загалом розглядається ними в негативному значенні (як певні несприятливі наслідки), водночас на можливість говорити про відповідальність у позитивному сенсі майже не звертається увага, що наштовхнуло на вибір теми статті.

Мета статті – дослідження явища позитивної відповідальності у праві соціального забезпечення.

Виклад основного матеріалу. Не секрет, що сьогодні кожен має усвідомлювати той факт, що рівень життя, нерідко – можливість одержувати підтримку та її обсяг, залежать від самої людини: активності позиції в сенсі волевиявлення, трудової діяльності (зокрема, в минулому), її оформлення, участі в системі загально-обов'язкового державного соціального страхування тощо.

Слід підтримати твердження М. М. Шумила, що «в основу нового підходу до розбудови соціальної держави має бути покладений принцип особистої відповідальності громадян» [2, с. 112]. Це означає, що кожному з нас необхідно робити все можливе, аби забезпечити себе сьогодні та в майбутньому. На думку вченого, впровадження цього принципу до соціально-забезпечувального законодавства відіграє головну роль при «формуванні нової парадигми країни соціального добробуту», у якій на державу покладатимуться нові завдання – не того суб'єкта, який забезпечує соціальний захист, а такого, який його гарантує, регулює здійснення та організовує ефективне існування всієї системи соціального захисту населення [2, с. 112].

Цю думку видається можливим продовжити міркуваннями Н. М. Хоми, яка вважає, що за сучасних умов держава не завжди має можливості взяти на себе повну відповідальність за добробут населення та кожного окремого громадянина, а тому змушена субсидіарно перекласти низку обов'язків на недержавний сектор (інститути громадянського суспільства, бізнес тощо). На основі цього стає можливим спостерігати світову тенденцію переходу від ідеї загального добробуту до утвердження мінімальної держави, якою гарантуються базові соціальні права та виконуються переважно сервісні функції [3].

Вдалими видаються також висновки В. А. Скуратівського, який, розмірковуючи над процесами, що відбуваються нині у соціальній сфері, зазначив, що «за нових демографічних та економічних умов на місце старій доктрині соціального захисту почала приходити нова, якою проголошується відповідальність суспільства загалом за добробут його членів» [4, с. 100].

Знаковою, з огляду на зазначене, стала практика Королівства Нідерландів – передової держави у сфері соціальних реформ. У першому зверненні монарха Вілла-Олександра до парламенту ще 2013 року прозвучало: «Класичне уявлення про соціальну державу поступово, але чітко перетворюється на ідею «співучасті суспільства (громадян)». Мова йшла про необхідність розпочати заохочення державою самозабезпечення населення, поволі відмовляючись від їх державної залежності [5].

Усе вищесказане спонукає до думки про існування позитивної відповідальності у праві соціального забезпечення, яка в найбільш узагальненому вигляді являє описану відповідальність кожного за власний рівень життя сьогодні та в майбутньому, відповідальність членів суспільства один за одного поза участю держави через реалізацію заходів на основі усталеного принципу солідарності, притаманного системі загальнообов'язкового державного соціального страхування, наприклад, за допомогою благодійної діяльності тощо. Такий підхід до розуміння відповідальності ще не був висвітлений на рівні праць представників науки права соціального забезпечення.

Варто розпочати з того, що поняття юридичної відповідальності як у вітчизняній, так і в зарубіжній юридичній літературі трактується по-різному.

В «Енциклопедії сучасної України» «відповідальність» пропонується розуміти як «здатність особи чи колективу не тільки усвідомлено вибирати дії, способи поведінки і життя, а й оцінювати їх під кутом зору їхніх наслідків» [6, с. 21]. В «Оксфордському тлумачному словнику» відповідальність розкривається як «здатність зробити щось без чужого наказу чи підказки або того, за що відповідає особа» [7]. Категорію «відповідальність» не слід розглядати винятково через призму юриспруденції, вона міждисциплінарна. Ця категорія досліджується з точки зору філософії, психології, соціології, культури тощо. Відповідальність як феномен може містити моральну, політичну, етичну та інші складові.

У філософських працях цю досліджувану категорію розуміють як усвідомлення людиною своєї поведінки, прагнення здійснювати соціальний контроль і бажання дотримуватися правил, здатність прогнозувати наслідки поведінки та оцінювати результати. Відповідальність у цьому сенсі наближена за значенням до «почуття обов'язку», яке має бути в людини [8, с. 24].

Для опису такого стану, почуття в юриспруденції використовуються різні терміни: функціональна відповідальність, добровільна відповідальність, перспективна відповідальність, активна відповідальність, помірно-позитивна відповідальність, попередня відповідальність, статусна відповідальність, перспективна відповідальність, персональна відповідальність, суб'єктивна позитивна відповідальність, конституційна відповідальність, активний аспект відповідальності, моральна відповідальність, внутрішня відповідальність, правова відповідальність, інтроспективна відповідальність, активно-позитивна відповідальність, заохочувальна, правова відповідальність та інші [9, с. 470].

Безклубий І. у своїй роботі звертає увагу на ще один проблемний аспект. Учений розмірковує над доцільністю говорити про «юридичну» чи «правову» (або «правну») відповідальність [10, с. 9]. Ця проблема лише на перший погляд видається філо-

логічною, насправді, як доводить науковець, означення «юридична» є вузьким, адже стосується тільки негативного її контексту, тобто стягнень, які можуть бути застосовані до особи за порушення закону. Водночас позитивна та негативна складова відповідальності виходять за рамки букви закону, охоплюючи право, мораль та інші площини існування.

Описана позиція має підтримку в науковій літературі. Відповідальність у найбільш традиційному розумінні як юридичний наслідок вчинення правопорушення пропонується називати юридичною, а перспективну (позитивну) – правовою [9, с. 473]. Ототожнення цих видів відповідальності уособлюватиме позитивістський підхід у розумінні права та відповідальності. Вдало зазначає В. Сердюк: «При такій позиції ігнорується аксіологічний підхід до змісту права та юридичної відповідальності, адже правова відповідальність становить фундамент юридичної». Правова відповідальність базується на вимогах природного (ідеального) права, його цінностях: свободі, рівності, справедливості [11]. Розкрити термін «правова відповідальність» намагалося широкі коло вчених, не лише представники юриспруденції.

Так, наприклад, М. Р. Штокало у дисертації «Генеza ідеї відповідальності в праві: філософсько-правовий вимір» (2012 рік) пропонує правову відповідальність розуміти як «зумовлену історичними, соціальними та культурно-світоглядними умовами усвідомлену необхідність суб'єкта права виконувати вимоги правових норм, яка забезпечує йому гарантовану суспільством і державою можливість безперешкодної реалізації свободи» [12, с. 9].

Шевченко Я. М. у своєму дослідженні зазначає, що правова відповідальність – це «ущемлення (втрата блага), яке міститься в правовій нормі і реалізується в правовідносинах відповідальності, втілене в мірі відповідальності, що несе в собі осуд суспільства і держави здійсненого особою правопорушення» [13, с. 4]. Вочевидь, у цьому визначенні вчений розглядає лише негативну складову відповідальності, вкладаючи в неї вузький зміст.

У філософській та юридичній літературі відповідальність розглядається з різних сторін: і в позитивному аспекті, і в негативному. Спільною для них є мета – забезпечення правопоряд-

ку. Здебільшого вважається, що позитивна відповідальність за дія цього запобігає правопорушенню. Тобто, чим вищий рівень позитивної відповідальності, тим менший – негативної [9, с. 469–470]. Позитивна відповідальність відіграє роль трансформатора у свідомості суспільства, адже впливає на поступовий перехід від таких інструментів забезпечення правопорядку як примус у вигляді санкцій до переконання, заохочення, виховання тощо.

Відштовхуючись від протилежного, варто сказати, що обмеження юридичної відповідальності лише негативним аспектом призводило б до зменшення обсягу її функцій, негативно відобразилося би на правовому вихованні, правоохоронній діяльності. Вона б не забезпечувала запобігання правопорушенням, а лише виконувала завдання щодо застосування санкцій. В основу правової дійсності були б покладені не демократичні методи соціального реагування (забезпечення існування таких умов, за яких виконання обов'язку, дотримання норм права були б свідомою необхідністю), а примус. Особа не діяла б відповідально, керуючись моральними міркуваннями та правовими приписами, а лише остерігаючись негативних наслідків.

Такий розширений підхід до розуміння відповідальності дозволить змістити фокус уваги на проблему забезпечення позитивної відповідальності, а не притягнення до відповідальності за вчинені правопорушення.

На нашу думку, варто підтримати позицію Х. Б. Соломчак про те, що під час визначення правової відповідальності мають бути враховані два розкриті вище аспекти. Це пояснюється тим, що позитивна її складова впливає з інтерпретації права з точки зору філософії, розуміючи відповідальність як певну правову цінність. Водночас негативна сторона правової відповідальності ґрунтується на трактуванні права як системи своєрідних правил поведінки, які існують з метою врегулювання суспільних відносин [9, с. 473–474].

Враховуючи все зазначене, вважаємо більш вдалим у процесі нашого дослідження говорити саме про позитивну правову відповідальність, не юридичну. Проте справедливим буде згадати і точку зору авторів, які пропонують відмовитися від ви-

окремлення у структурі відповідальності негативного та позитивного аспектів, що може призводити до формування хибного уявлення про існування двох видів правової відповідальності, адже вона єдина.

Отже, в найбільш загальному уявленні позитивна відповідальність передбачає розуміння необхідності діяти згідно із законом та можливість отримання певного заохочення за корисне діяння.

Відомим теоретиком права Ю. Н. Оборотовим досліджуване поняття пропонується розуміти як «вид юридичної відповідальності, який є відповідною реакцією держави та суспільства на соціально корисне правомірне діяння особи у вигляді застосування різних засобів правового заохочення: особистого характеру (подяка, присвоєння почесного звання тощо); майнового характеру (премія, цінний подарунок та ін.); організаційного характеру (підвищення у посаді) [8, с. 23]. Проте вчений розглядає позитивну відповідальність переважно через призму трудових відносин, а ми в цьому дослідженні доводимо доцільність вкладати в неї набагато ширший зміст, зонайменше розглядати також як явище, притаманне для соціально-забезпечувальних відносин.

Аналіз запропонованих у спеціальній літературі визначень дає можливість дійти висновків про те, що вченими переважно робиться акцент саме на якійсь одній особливості позитивної правової відповідальності. Наприклад, одна група вчених розглядає її як моральний обов'язок, осмислення та розуміння обрання варіанту дій з точки зору максимальної користі для себе чи суспільства, свідоме дотримання певного формату поведінки, прагнення добре виконувати свої обов'язки перед суспільством та державою тощо. Інша – підкреслює роль досліджуваної відповідальності в рамках певного «ставлення» або через певний «соціальний зв'язок», розкриваючи її через добросовісне виконання обов'язків перед державою, громадянським суспільством, певною групою людей чи навіть окремою людиною [9, с. 471].

Вітчизняні науковці О. В. Іваненко [14, с. 48], Н. М. Оніщенко [15, с. 5] описують позитивну відповідальність за допомогою правомірної поведінки або правомірного соціально корисного діяння.

Іваненко О. В. зазначає, що «позитивна юридична відповідальність виступає способом закріплення юридичного обов'язку з дотримання та виконання вимог норм права, який реалізується у правомірній поведінці суб'єктів права і схвалюється або заохочується державою» [14, с. 48].

Свою чергою Н. М. Оніщенко називає її «видом юридичної відповідальності, який є відповіддю суспільства та держави на соціально корисне правомірне діяння особи у вигляді застосування до неї різного роду заохочень» [15, с. 5].

Усе вищезазначене дозволяє позитивну правову відповідальність у праві соціального забезпечення в найбільш узагальненому вигляді визначати як правовідношення, у якому суб'єктивні права та юридичні обов'язки реалізуються добровільно, свідомо, що виявляється у правомірній поведінці. Проте, розширюючи зазначене, варто звернути увагу на ще один момент. Ми вважаємо за доцільне саме в контексті права соціального забезпечення та сфери соціального захисту говорити про позитивну відповідальність не як про мотив до правомірної поведінки, тобто до «непорушення» законодавчих приписів, а як про можливість добровільно і свідомо брати на себе додаткові обов'язки задля покращення особистого становища (матеріального, соціального, засобом добровільної участі в недержавному пенсійному страхуванні). Зазначене може стосуватися і суспільства загалом – наприклад, допомога тому, хто цього потребує (у вигляді благодійних пожертв, волонтерської допомоги, донорства), ведення соціального підприємництва тощо. Вочевидь, юридичної відповідальності за нездійснення цього на законодавчому рівні не існує і не може існувати апріорі. Але описаний підхід дозволяє розкривати позитивну правову відповідальність під новим кутом, відійшовши від традиційного розуміння, описаного в літературі.

Позитивну правову відповідальність також видається можливим розглядати як окремий інститут права соціального забезпечення, що тільки починає розвиватися. Його розширення в майбутньому буде зумовлено потребою пошуку нових шляхів здійснення соціального захисту не завжди через можливість держави на високому рівні виконувати соціальну функцію. Та-

кож сприятимуть цьому трансформації, які поступово відбуваються у свідомості людей і на рівні суспільства: розуміння важливості власної ролі в тому рівні життя, який вони матимуть; усвідомлення необхідності допомагати тим, хто цього потребує; перехід від споживчого ставлення до держави до ідей партнерства і співпраці та багато інших.

Позитивна правова відповідальність може й повинна набувати проявів передусім у соціальному страхуванні (як загальнообов'язковому державному, так і в недержавному пенсійному забезпеченні особливо). Насамперед вона виявляється у взаємозв'язку між трудовою діяльністю (набутим страховим стажем) та можливістю отримувати виплати, розміром виплат. Крім цього, питання відповідальності особливо актуальним стало з огляду на гостру проблему поступового послаблення ідеї «угоди між поколіннями та різними соціальними групами населення», закладеної в основу організації соціального захисту в Україні. Причини цього – економічні зміни, демографічна криза та низка інших негативних факторів, які не дозволяють описаному підходу утримати свої позиції. Сьогоднішнє працездатне населення вже не в змозі утримувати непрацездатних, тому очевидною стає необхідність шукати нові механізми, підходи до розв'язання соціальних проблем. У літературі в контексті пенсійних відносин вдало висвітлюється необхідність розвивати ідею «угоди із самим собою» [2, с. 151], що означало б для особи самостійний прогноз свого матеріального становища в майбутньому та визначення рівня достатку сьогодні й потім. Такий ціннісний орієнтир має бути притаманний загалом способу мислення населення, звісно, не виключаючи необхідність гарантування державою мінімального рівня життя для всіх і кожного.

Крім зазначеного, саме благодійна діяльність через різні її форми також може слугувати доказом існування позитивної відповідальності в суспільстві. Адже ініціативне, свідоме, добровільне надання підтримки тим, хто цього потребує, – яскравий приклад розуміння власної ролі та необхідності участі в забезпеченні соціального захисту населення за наявності для того особистих ресурсів (грошей, здоров'я, часу тощо).

Висновки. Розвиток системи соціального захисту в Україні нині має бути сфокусований навколо двох основних складових: 1) державний захист тих, хто не в змозі забезпечувати себе самотійно, адже будь-яка держава, що проголосила себе соціальною, не може позбавити себе цього обов'язку; 2) самотійний захист через економічні, правові, організаційні механізми, функціонування яких забезпечується державою (недержавне пенсійне забезпечення, благодійна діяльність тощо).

Отже, ми переконані, що позитивна правова відповідальність за рівень життя на сучасному етапі набуває ознак самотійного принципу соціального захисту в Україні. Насамперед це стосується саме такої його форми, як недержавне соціальне забезпечення, адже в рамках недержавного соціального забезпечення позитивна правова відповідальність набуває найбільших проявів. Але тенденції, які відбуваються нині у сфері соціального захисту, дають підставу говорити про існування й поступове утвердження ідей та ціннісних орієнтирів, які формують його зміст, і в рамках інших організаційно-правових форм.

Список використаних джерел

1. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу і держави : національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця. Київ : НВЦ НБУВ, 2009. 687 с.
2. Шумило М. М. Правовідносини у сфері пенсійного забезпечення в Україні : монографія. Київ : Ніка-Центр, 2016. 670 с.
3. Хома Н. М. Моделі соціальної держави: світовий та український досвід : монографія. Київ : Юридична думка, 2012. 592 с.
4. Скуратівський В. А., Палій О. М. Основи соціальної політики : навч. посіб. Київ : МАУП, 2002. 200 с.
5. Sanandaji Nima. The dutch rethink the welfare state. URL: <https://www.newgeography.com/content/004028-the-dutch-rethinkwelfare-state> (дата звернення: 30.01.2025).
6. Лісовий В. С. Відповідальність. *Енциклопедія сучасної України* : електронна версія. Київ, 2005. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=34408 (дата звернення: 30.01.2025).
7. Oxford Advanced learner's dictionary of current English. Oxford, 1982. Vol. 11. 217 p.
8. Дашковська О. Р., Яворський В. О., Безсонова К. Д. Позитивна юридична відповідальність : загальнотеоретична характеристика. *На-*

уковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. 2021. Вип. 64. С. 21–25.

9. Соломчак Х. Б. Позитивна правова відповідальність людини: філософсько-правовий вимір. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 3. С. 469–479.

10. Безклубий І. Правова відповідальність. *Соціологія права*. 2011. № 2. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/socpr/2011_2/Bezklubiy.pdf (дата звернення: 30.01.2025).

11. Середюк В. Співвідношення позитивної відповідальності та поняття правосвідомості. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/socpr/2011_2/Bezklubiy.pdf (дата звернення: 30.01.2025).

12. Штокало М. Р. Генеза ідеї відповідальності в праві: філософсько-правовий вимір : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2012. 176 с.

13. Шевченко Я. М. Що таке юридична відповідальність? *Юриспруденція. Теорія і практика*. 2011. № 1 (75). С. 2–5.

14. Іваненко О. В. Теоретико-правові аспекти визначення поняття та сутності позитивної юридичної відповідальності. *Держава і право*. 2008. № 42. С. 44–49.

15. Оніщенко Н. М. Юридична відповідальність: теоретичний аналіз та практичні виміри. *Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. Вип. 42. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. С. 3–10.

Panchenko A.,

Candidate of legal science,

Associate Professor of the Department of Labour Law
and Social Security Law,

National University "Odesa Law Academy",

Odesa, Ukraine

ORCID: 0000-0001-6230-4171

POSITIVE RESPONSIBILITY IN SOCIAL SECURITY LAW: FROM MANDATORY STATE SOCIAL INSURANCE TO CHARITABLE ACTIVITIES

The article examines the phenomenon of positive responsibility in the law of social security of Ukraine. Special attention is paid to the conceptual and categorical apparatus in this area. In particular, the concepts of "responsibility", "juridical responsibility", "legal responsibility" and their types are revealed.

It is concluded that at the current stage of the development of the science of social security law, the previously existing doctrine of social protection, according to which the state was primarily responsible for provid-

ing social protection, is being replaced by a new one. Its content consists of the ideas of the individual's responsibility for his standard of living and future, as well as that of members of society for their well-being as a whole and of persons who need support. Thus, the classical idea of the welfare state is gradually being transformed.

The processes described in the article are proposed to call "positive responsibility".

In the most generalized form, it is proposed to understand it as the responsibility of everyone for their own standard of living today and in the future, the responsibility of members of society for each other without the participation of the state in this through the implementation of measures based on the principle of solidarity inherent for the system of mandatory state social insurance, but for example, with the help of charitable activities, etc.

The author notes that in the context of social security law and the sphere of social protection, one should talk about positive responsibility not as a motive for lawful behavior, that is, for "non-violation" of legislative prescriptions, but also about the possibility of voluntarily and consciously taking on additional responsibilities for the improvement of one's personal situation and society as a whole through, for example, helping someone who needs it (in the form of, for example, charitable activity, volunteer assistance, donation), conducting social entrepreneurship, etc.

On the basis of studies of special legal literature, the author concludes that the construction of "positive legal responsibility" is the most successful in view of the chosen subject of research, because it has the widest meaning.

In addition, it is concluded that positive legal responsibility is a separate institution of social security law, and today it also acquires the characteristics of an independent principle of social protection in Ukraine. The greatest manifestations of the principles underlying it are found precisely within such a form of social protection as non-state social security.

Key words: *social protection, social security, social security law, principles, juridical responsibility, legal responsibility, positive legal responsibility, responsibility in social security law.*

References

1. Heits, V. M. (ed.) et al. (2009), Socio-economic state of Ukraine: consequences for the people and the state : national report, NVC National Library of Ukraine, Kyiv.
2. Shumilo, M. M. (2016), Legal relations in the field of pension provision in Ukraine : monograph, Nika-Center, Kyiv.
3. Khoma, N. M. (2012), Models of the welfare state: global and Ukrainian experience : monograph, Yurydychna Dumka, Kyiv.

4. Skuratovskyi, V. A. and Paliy, O. M. (2002), *Fundamentals of social policy* : textbook, MAUP, Kyiv.
5. Sanandaji, N. (2025), *The Dutch rethink the welfare state*, available at: <https://www.newgeography.com/content/004028-the-dutch-rethink-welfare-state> (accessed 30 January 2025).
6. Lisovyi, V. S. (2005), "Responsibility", *Encyclopedia of Contemporary Ukraine* : electronic version, available at: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=34408 (accessed 30 January 2025).
7. Oxford University Press (1982), *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*, Oxford, Vol. 11.
8. Dashkovska, O. R., Yavorskyi, V. O. and Bessonova, K. D. (2021), "Positive legal responsibility: general theoretical characteristics", *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Law Series*, Iss. 64, pp. 21–25.
9. Solomchak, K. B. (2013), "Positive legal responsibility of a person: philosophical and legal dimension", *Scientific Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs*, No. 3, pp. 469–479.
10. Bezklubiyi, I. (2011), "Legal responsibility", *Sociology of law*, No. 2, available at: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/socpr/2011_2/Bezklubiy.pdf (accessed 30 January 2025).
11. Seredyuk, V. (2011), *Correlation of positive responsibility and the concept of legal consciousness*, available at: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/socpr/2011_2/Bezklubiy.pdf (accessed 30 January 2025).
12. Shtokalo, M. R. (2012), *Genesis of the idea of responsibility in law: philosophical and legal dimension* : PhD in law, Lviv University, Lviv.
13. Shevchenko, Y. M. (2011), "What is legal responsibility?", *Jurisprudence. Theory and Practice*, No. 1 (75), pp. 2–5.
14. Ivanko, O. V. (2008), "Theoretical and legal aspects of defining the concept and essence of positive legal responsibility", *State and Law*, No. 42, pp. 44–49.
15. Onishchenko, N. M. (2008), "Legal responsibility: theoretical analysis and practical dimensions", *State and Law: Collection of Scientific Papers. Legal and Political Sciences*, Iss. 42, pp. 3–10.